

باستان‌شناسی و هنر آسیای صغیر در دوران تاریخی

دکتر بهمن فیروزبندی شیره‌جینی

تهران

۱۳۸۹

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: فیروزمندی، بهمن، ۱۳۲۷-
عنوان و نام پدیدآور: باستان‌شناسی و هنر آسیای صغیر در دوران تاریخی / بهمن فیروزمندی
شیره‌جینی.
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز
تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۹.
مشخصات ظاهری: شش، ۲۸۲ ص.؛ مصور (رنگی).
فروست: «سمت»؛ ۱۴۰۴. باستان‌شناسی؛ ۴۳.
شابک: ۵۲۸-۲-۵۳۰-۹۷۸-۹۶۴-۹۷۸-۲ ریا ۴۱۵۰۰
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Bahman Firuzmandi Shirejini. Art and Archaeology
of the Ancient Asia Minor in Historical Period.
یادداشت: کتابنامه: ص. ۲۷۷-۲۷۹.
موضوع: هنر آسیایی
موضوع: آسیای صغیر - حفاریها (باستان‌شناسی)
موضوع: آسیای صغیر - آثار تاریخی
شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و
توسعه علوم انسانی.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۸۹ ب ۲۳ ۱۵۵/ف DS
رده‌بندی دیویی: ۹۳۹/۲
شماره کتابشناسی ملی: ۲۲۱۵۰۶۱

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

باستان‌شناسی و هنر آسیای صغیر در دوران تاریخی

دکتر بهمن فیروزمندی شیره‌جینی

چاپ اول: زمستان ۱۳۸۹

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

قیمت: ۴۱۵۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل
توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،
روبه‌روی پمپ گاز، کدپستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه‌برداری، ترجمه و جز اینها برای «سمت» محفوظ
است (نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است).

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبتنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبانی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلموز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از انتقادهای و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند. کتاب حاضر برای دانشجویان رشته باستان شناسی در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد به عنوان منبع اصلی درس «باستان شناسی و هنر آسیای صغیر» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است که علاوه بر جامعه دانشگاهی سایر پژوهشگران و علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۹	فصل اول: هاتیها
۱۱	آداب و رسوم
۱۳	کاوش در هنر هاتی
۱۸	زمین روی شاخهای بک گاونر قرار دارد
۲۶	دولت شهرهای هاتی و هی تیت
۲۶	مهاجرت اقوام هندواروپایی به آسیای صغیر
۳۲	بازرگانان آشوری
۳۴	طبقات استقراری در کاروم کول تپه
۳۶	هنر در دوره دولت شهرهای هاتی-هی تیت
۴۰	فصل دوم: دوران تاریخی در آسیای صغیر
۴۲	الواح گلی مکشوفه از کول تپه و استعمارگران آشوری
۴۶	پادشاهی کانیش
۴۷	تاریخ هی تیتها
۵۹	فهرست پادشاهان هی تیت
۵۹	پادشاهی قدیم
۵۹	پادشاهی بزرگ (جدید)
۶۱	فصل سوم: معماری هی تیتها
۶۸	هاتوشاش
۷۱	دیوارها و استحکامات شهر
۷۴	بناهای مذهبی

۷۶	یازیلی کایا
۸۰	آلاجاهویوک
۸۳	ماشات هویوک
۸۵	کاخ، انبارها و سایر بناهای تاریخی
۸۹	ساختمانهای ضلع شرقی کاخ
۹۳	بخش غربی کاخ و ساختمانی با محراب
۹۸	فصل چهارم: هنر مجسمه سازی و نقوش برجسته
۱۰۸	ریتون نقره ای به شکل گوزن
۱۰۸	تبر آیینی از مفرغ
۱۰۹	یادمانهای سنگی
۱۱۲	گردنبندها (پیکرکها)
۱۱۴	هنر سفالگری
۱۱۵	تثیت شکل مشخص سفال و ویژگی آن
۱۱۸	سفال هی تیت در دوره پادشاهی کهن
۱۱۹	سفال هی تیت در دوره امپراتوری بزرگ
۱۲۰	شیوه های تدفین
۱۲۶	هنر مهرسازی
۱۴۰	دین
۱۴۷	عناصر نفوذی فرهنگهای بیگانه در تمدن هی تیتها
۱۵۱	زبان و خط
۱۵۴	معنای برخی از علائم مهم خط هیرو گلیف
۱۵۵	نامهای برخی از پادشاهان و ملکه های هی تیت به خط هیرو گلیف
۱۵۵	فروپاشی امپراتوری هی تیت
۱۵۹	تصاویر و نقشه ها
۲۷۷	منابع
۲۷۹	منابع برای مطالعه بیشتر

پیشگفتار

فرهنگ و تمدن مورد بحث ما در سرزمینی پا به عرصه وجود نهاد و شکوفا شد که امروزه، آن را ترکیه می‌نامیم. در دورانهای مختلف از این سرزمین به نامهای آناتولی، آنادول و آسیای صغیر یاد شده است؛ کشوری که در خلال تاریخ، همواره دست خوش تغییر و تحولات خوب و بد بوده و این دگرگونیها مرزهای این سرزمین را پیوسته تغییر داده است. آنچه را که امروز ترکیه می‌نامیم، در حقیقت فلات مرتفعی است به وسعت ۷۴۲ هزار کیلومتر مربع که از جنوب به دریای مدیترانه، از مغرب به دریای اژه و مرمره و از شمال به دریای سیاه و فقط از طریق مرزهای شرقی با خشکی ارتباط پیدا می‌کند. ارتفاعات فلات آناتولی از شرق به غرب کاهش می‌یابد، اما در مرکز این فلات دشت همواری وجود دارد که در میان کوههای بلندی به نام توروس (Toros) محصور شده است. کوههای توروس روی هم رفته جنوب فلات را پوشانیده است و ادامه آن به نام کوههای آنتی توروس به سوی شمال شرقی کشیده شده و در شمال به موازات دریای سیاه، با پیوستن به کوههای آق‌داغ تا سلسله کوههای آنتی توروس، ادامه می‌یابد. پیوندگاه این دو فلات بسیار مرتفع، ارمنستان است. در مغرب، کوههای منفرد و کوتاه‌تری تا ساحل مدیترانه امتداد دارد که خلیجهای بسیاری را تشکیل می‌دهند.

از کوههای شمالی آق‌داغ، دو رود قزل‌ایرماق و یشیل‌ایرماق سرچشمه می‌گیرند و به دریای سیاه می‌ریزند. از سلسله کوههای توروس و آنتی توروس رودخانه‌های سیحان و جیحان سرچشمه می‌گیرند و با پیچ و خم زیادی به دریای مدیترانه می‌پیوندند.

در چنین شرایط طبیعی‌ای، فرهنگها و تمدنهای زیادی در این سرزمین شکل

گرفته‌اند که در میان آنها فرهنگ هاتی و تمدن هی‌تیت جای ویژه‌ای را به خود اختصاص داده‌اند؛ اولی در پیش از سپیده‌دم تاریخ و دومی در دوران تاریخی، باشکوه‌ترین تمدن آسیای صغیر را تشکیل می‌دهند. کهن‌ترین نامی که درخصوص شبه‌جزیره آسیای صغیر امروزه با آن آشنایی داریم، «کشور هاتی» (Hatti) است که در میان اسناد تاریخی سلسله اکد (۲۱۵۰-۲۳۵۰ ق.م) به کار برده شده است و حتی کاربرد این نام، در سالنامه آشوری نیز تا ۶۳۰ ق.م ادامه می‌یابد (Akurgal, 1998, p. 15). بنابراین، این سرزمین حداقل ۱۵۰۰ سال به نام کشور هاتی اداره می‌شده و هی‌تیتها که از سال ۲۲۰۰ ق.م مهاجرت به این سرزمین را آغاز کردند پیوسته از کشور هاتی سخن به میان آورده‌اند.

محوطه‌های باستانی از جمله آلاجاهویوک (Alaca Hüyük)، خروس‌تپه، ماحمان‌لار (Mhamatlar) (محمودلر)، آهلاتلی‌بیل (Ahlatlıbel)، اتی‌یوکوشو (Etiyokuşu)، عالیشار (علیش) که داخل قوسی از رودخانه قزل‌ایرماق (Kızıl Irmak) واقع شده و آثار فرهنگی بسیار غنی و منحصر به فرد از آنها به دست آمده است، ویژگیهای هنر هاتی را کاملاً برای ما روشن می‌کند. علاوه بر منطقه مذکور، نفوذ و گسترش فرهنگ هاتی، در فلات مرکزی آسیای صغیر نیز بر اساس بررسیها و کاوشهای باستان‌شناسی کاملاً روشن شده است. در حقیقت فرهنگ دولت‌شهرهای هاتیها، یک فرهنگ پیش از تاریخ است؛ زیرا آنها در خلال زندگی خود در فلات مرکزی آسیای صغیر هنوز موفق به استفاده از خط نشده بودند با وجود این، درباره زبانی که آنها صحبت می‌کردند، دینی که معتقد بودند و عرف و عاداتشان، از طریق هی‌تیتها اطلاعات زیادی به دست آمده است. بنابراین در باستان‌شناسی پیش از تاریخ آسیای صغیر، فرهنگ هاتی با زیبایی و شکوه خود، جای ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است. هی‌تیتهای هندواروپایی که وارث چنین تمدن باشکوهی بودند، در آغاز هزاره دوم ق.م در فلات مرکزی آسیای صغیر و بخشی از سوریه شمالی ساکن شدند (نقشه ۱) و بر اساس منابع مکتوب هی‌تیتها در خلال فرمانروایی خود، موفق به تشکیل دو امپراتوری بزرگ در آسیای صغیر شدند: ۱) پادشاهی هی‌تیت قدیم (۱۵۰۰-۱۶۸۰ ق.م)، ۲) پادشاهی هی‌تیت جدید (۱۲۰۰-۱۴۰۰ ق.م).

هی تیتها بعد از استقرار در آسیای صغیر، سرزمینی را که در آن زندگی می کردند هاتی نام نهادند و در کتاب *تورات* (سفر پیدایش) از هی تیتها به نام هیت (Hit) یاد شده است و حتی آشوریهها در خلال قرنهای هشتم و هفتم پیش از میلاد از آسیای صغیر که در حاکمیت اقوام فریژیها بود به نام کشور هاتی اشاره کرده اند. در زمان حضور تمدن هی تیت در آسیای صغیر، می توان به وجود سه زبان از شاخه زبانهای هندواروپایی اشاره کرد که این زبانها عبارت بودند از: نسی، لوی (Luvi) و پالا. نسی زبانی بود که هی تیتها با آن صحبت می کردند و الواح مکشوفه از بوغاز کوی به این زبان نوشته شده است. زبان لوی در جنوب آسیای صغیر از منطقه لیکیا گرفته تا آهانا، یعنی دو کشورهای کوچکی به نامهای آرزاوا (Arzava) و کیزوواتنا (Kizzuvatna) استفاده می شده است و زبان پالا در حوزه پافلاگونیا، یعنی در منطقه ای بین قزل ابرماق و ساکاریا (نقشه ۱ و ۲).

هی تیتها از خط میخی از آغاز دوره امپراتوری کهن استفاده کرده اند و هزاران لوح با این خط از کاوشهای بوغاز کوی پایتخت آنها کشف شده است. علاوه بر خط میخی، هی تیتها از خط هیرو گلیف، یعنی خط مقدس کهنه یا خط تصویری نیز استفاده کرده اند. خط تصویری، که اختراعش را به قوم لوی نسبت می دهند (Akurgal, 1998, p. 52)، ابتدا در جنوب و فلات مرکزی کاربرد داشته و در زمان امپراتوری بزرگ هی تیتها تا غرب آسیای صغیر گسترش یافته است و بعد از فروپاشی شهر هاتوشا، نفوذ و گسترش این خط را می توان در جنوب و جنوب غربی آسیای صغیر و سوریه شمالی نیز مشاهده کرد. این خط از لحاظ شکل ظاهری قابل مقایسه با خط تصویری است که در جزیره کرت استفاده می شده است. قدیمی ترین مهری که با این خط نوشته شده از کاوشهای مرسین (Mersin) به دست آمده و روی آن نام ایسپوتانشو (۱۵۰۰-۱۵۲۵ ق م) آمده است (Ibid).

در کاوشهای سال ۱۹۵۷ در بوغاز کوی لوحی به دو زبان کشف گردید و با خوانده شدن این لوح روشن شد که هاتوشیلی یکم نخستین فرمانروای دوره پادشاهی کهن بوده که بین سالهای ۱۶۳۰-۱۶۶۰ ق م حکومت می کرده است. متنی

که از این پادشاه به جای مانده است لشکر کشیهای او را تا شهر حلب ثابت می‌کند. بعد از هاتوشیلی ده فرمانروای دیگر به ترتیب در دوره پادشاهی کهن به پادشاهی رسیدند که آخرین آنها هوزیای دوم (۱۴۶۰-۱۴۸۰ ق م) بود.

دوره پادشاهی بزرگ (جدید) که از سال ۱۴۶۰ ق م آغاز شده بود در سال ۱۱۹۰ ق م با تهاجمات اقوام دریایی به نام فریژیها (فریگها) از بین رفت. این دوره که با فرمانروایی توتئالیای دوم (۱۴۴۰-۱۴۶۰ ق م) شروع شد، با بیش از ده فرمانروا، در زمان پادشاهی شوپیلولینومی دوم (Šuppiluliuma II) قدرت پانصدساله خود را با یورشهای بی‌امان فریژیها از طریق دریا و خشکی از دست داد و یک دوره تاریک چهارصدساله بر این سرزمین سایه افکند.

هنر هی‌تیتها در برخی از رشته‌ها، به موازات هنر مصر و بین‌النهرین (میان‌رودان)، از عظمت و شکوه ویژه‌ای برخوردار بود و امروزه با مشاهده مجموعه بناهای بوغازکوی، مشهده‌بویوک و آلاجاهویوک می‌توان به اوج و عظمت این تمدن پی برد، تمدنی که از سیاست آنها نشئت گرفته است؛ زیرا هی‌تیتها تلاش بر این داشتند که سیاست جهانی خود را به صورت بناهای غول‌پیکر به نمایش بگذارند. به خاطر چنین دیدگاهی است که باشکوه‌ترین بخش تمدنی آنها را هنر تشکیل می‌دهد. در معماری آسیای صغیر از دیوارهای کیکلوپ (Kyklop، دیو) که از تخته‌سنگهای نامنظم بسیار بزرگ تشکیل شده‌اند به صورت خشک چین برای بناهای غول‌پیکر استفاده شده است. ساخت و ساز این نوع دیوارها به دوره پادشاهی قدیم بر می‌گردد و برج و باروی بوغازکوی که با شیوه کیکلوپ ساخته شده، در معماری دنیای باستان بی‌نظیر است. مشابه معماری بویوک‌قلعه در بوغازکوی، نه تنها در میان بناهای دوران امپراتوری هی‌تیت، بلکه در معماری شرق باستان، تا به امروز دیده نشده است. مجموعه‌ای که با اتاقهای بایگانی (کتابخانه)، سالنهای ستون‌دار و معابدش در بلندای شهر بوغازکوی ساخته شده مشرف بر منطقه است. در معماری هی‌تیت، عنصر ستون وجود ندارد و به جای آن در سالنها از جرزه‌های چهارگوش استفاده شده است. از ویژگیهای معابد هی‌تیتها که بیشتر مسقف هستند، می‌توان به معبد بدون سقف یازیلی کایا (Yazılıkaya) در فضای باز اشاره کرد که احتمالاً

هی تیتها در دوره آغازین پادشاهی بزرگ همانند هلیها مراسم مذهبی را در فضای باز به جا می آوردند. جالب توجه اینکه امروزه، در مجموعه بناهای دوران سلجوقی و امپراتوری عثمانی و توپ کاپی سارایی (Topkapı Sarayı) از لحاظ نقشه می توان ویژگیهای معماری هی تیت و هلی را مشاهده کرد.

در کاوشهای آلاجاهویوک با یکی از مهم ترین معابد دوره امپراتوری بزرگ هی تیت روبه رو می شویم که دارای شکل رایج معماری هی تیتهاست و در دو سوی یکی از دروازه های مجموعه شهر آلاجاهویوک به دو اسفنگس (Sphinx) عظیم بر می خوریم که محافظت و نگهبانی شهر را بر عهده دارند. در دو سوی بخش پایینی دروازه اسفنگس که قدمت آن به دوره امپراتوری هی تیتها می رسد، صحنه های شکار، قربانی، حضور شاه و ملکه در مراسمی آیینی، تصاویر کاهنان، نمایشگران، نوازندگان، آکروباتها و نگاره ای از رب النوع خورشید آرینا (Arinna) با همراهانش عظمت و شکوه ویژه ای به این دروازه بخشیده اند (تصویر ۶۷).

کاوشهای باستان شناسی در مشهد هویوک یا تاپیگا (Tapiğga) ی قدیم (نقشه ۱) وجود کاخی باشکوه و معبدی از زمان فرمانروایی توتالیای دوم (قرن ۱۵ ق م) را آشکار نمود. در این کاخ یک اتاق بایگانی پر از لوحهایی با خط میخی که متعلق به دوره پس از هاتوشا و تنها آرشو از دوران هی تیت است، کشف شده است. مجموعه بناهای تاپیگا در قرن ۱۲ ق م مورد حمله اقوام کاشکا (فریژیها) واقع و کاملاً متروک شد. ولی این شهر در زمان فرمانروایی هخامنشیان در آسیای صغیر مورد استفاده قرار گرفت و آثار فرهنگی به دست آمده از دوران هخامنشی این نظریه را تأیید می کند (Özgüç, 1982).

افزون بر هنر معماری، هی تیتها در هنر پیکرتراشی، نخستین مجسمه های یادمانی را از خود به جای گذاشته اند که اسفنگسهای بوغازکوی و آلاجاهویوک در دو سوی دروازه ها، از زیباترین گونه های این هنر است. هر چند مجسمه های بلندقد انسانی، هنوز در کاوشها به دست نیامده است، منابع نوشتاری به وجود آنها اشاره می کنند. هنرمندان هی تیتی هر چند در آغاز کار خود از هنر شرق به ویژه بین النهرین وام گرفته اند ولی به تدریج در دوره پادشاهی با دیدگاه نو، شاهکارهایی با ویژگیهای

بومی خلق کرده‌اند و این بار، هنر هی‌تیت تا سرزمینهای سوریه و فلسطین نفوذ کرده است. در یادمانهای سنگی هی‌تیتها که بیشتر در سینه کوهها به نمایش درآمده‌اند، موضوعهای گوناگون مذهبی و صحنه‌های مختلف قدرت‌نمایی فرمانروایان به تصویر کشیده شده است که جالب‌ترین و زیباترین آنها را می‌توان در آلاجاهویوک (تصویر ۶۸) گاؤر کاله (Gavurkale) (تصویر ۷۸)، ایوریز (تصویر ۸۰) و امام کولو (Imamkulu) (تصویر ۸۳) مشاهده کرد و در این یادمانهای سنگی تظاهر قرص خورشید نمادی از قدرت پادشاهی است.

با وجود اینکه هی‌تیتها در هنر سفالگری در آغاز کار خود تحت تأثیر سفالینه‌های بومی قرار گرفته‌اند ولی به تدریج از این قیدوبند رها شده و در این رشته هنری نیز شاهکارهای جالب توجهی را از خود به جای گذاشته‌اند که از آن میان می‌توان به ریتونها و دیگر ظروف آیینی اشاره کرد. زیباترین گونه اینها از بوغاز کوی (تصویر ۱۸) بی‌تیک (تصویر ۸۲) ایناندیک (تصویر ۸۴) به دست آمده است. هنرمند با زبردستی تمام، یک صحنه عروسی را روی ظرف ایناندیک به نمایش در آورده است و این هنر امروزه هر بیننده‌ای را به شگفتی وادار می‌دارد. همین شیوه را فلزگران هی‌تیتی در خلق ریتونهای نقره‌ای (تصویر ۸۵) و سفالین (تصویر ۱۱۵)، تبر مفرغی آیینی و پیکرکهای فلزی (طلایی، نقره‌ای، مفرغی) و عاجی خدایان به نمایش گذاشته‌اند که با مطالعه آنها، با ویژگی هنر فلزگری هی‌تیتها آشنا می‌شویم. مهر که در باستان‌شناسی از کوچک‌ترین عناصر فرهنگی به شمار می‌رود، در شناخت فرهنگهای کهن آسیای صغیر، به‌ویژه هی‌تیت، خصوصاً گونه‌های استوانه‌ای این مهرها، نقش بسیار مهم و حتی تعیین‌کننده داشته است و با کندوکاو روی اثر مهرها، از یک طرف با انواع نوشتار این دوران (میخی و تصویری) و چهره خدایان و فرمانروایان و نامهای آنها و از سوی دیگر با برخی از نمادها و صحنه‌های مذهبی آشنا شده، و مهم‌تر از همه، با توجه به نوشته روی بیشتر آنها، می‌توان صاحبانشان را شناسایی کرد. افزون بر این زمانی می‌توان از عرف و عادت و باورهای مذهبی و شیوه‌های تدفین ساکنان آسیای صغیر به‌ویژه هی‌تیتها سخن به میان آورد که مدارک و اسناد نوشتاری در دسترس باشد. خوشبختانه در این خصوص نیز مدارک

نوشتاری از یک طرف و سایر داده‌های باستان‌شناختی از سوی دیگر، در اختیار ما قرار گرفته است تا کنکاش لازم را دربارهٔ مسائل فرهنگی مذکور به انجام رسانیم. زبان هی‌تیتها از گروه زبانهای هندواروپایی است و از آغاز هزاره دوم ق م که سرزمین آسیای صغیر را به اشغال خود در آوردند، با وجود اینکه به تدریج نفوذ عناصر زبانهای بومی در زبان آنها چشمگیر شد ولی آنها تلاش کردند در خلال حضور هشتصدساله خود در این شبه‌جزیره زبان خود را حفظ کنند. هزاران لوحی که از بایگانیهای بوغازکوی به دست آمده مبین این است که هی‌تیتها در حیات فرهنگی خود از دو نوع خط استفاده کرده‌اند، یکی خط میخی که احتمالاً آن را در بین‌النهرین از سلسله سوم اور (Ur) اقتباس کرده‌اند و دیگری خط هیروگلیف که این خط ریشه در فرهنگ ساکنان بومی آسیای صغیر دارد (Kımal, 1991, p. 173). سخن آخر اینکه با توجه به گسترهٔ زمانی باستان‌شناسی و هنر آسیای صغیر، نوشتار حاضر، بخشی از دوران تاریخی این سرزمین را در بر گرفته، امید است تمدنهای دیگر این شبه‌جزیره از قبیل: هی‌تیت‌نو، اورارتو، فریژی، لیدی و شاخصهای فرهنگی هخامشیان، در نوشتار بعدی، خدمت فرهنگ‌دوستان و دانشجویان رشته باستان‌شناسی تقدیم گردد. کتاب حاضر ممکن است از نظر صاحب‌نظران اهل فن خالی از ایراد و اشکال نباشد، به هر حال یادآوری آنان موجب خرسندی و امتنان خاطر خواهد بود.

بهمن فیروزمندی شیره‌جینی
عضو هیئت علمی گروه باستان‌شناسی
دانشگاه تهران